

Baron, Roman

„Od Spojenectví K Roztržce. Vztahy
Československé a Polské exilové
reprezentace 1939–1945”, J. Němeček,
Praha 2003 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 95/3, 421-427

2004

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

oraz akulturacji wśród młodzieży żydowskiej w Polsce w latach międzywojennych. Zarazem ujawniają zróżnicowane drogi tych przemian, a także podłoże społeczne i ekonomiczne radykalizacji części młodego pokolenia.

Trudno jednak traktować te dokumenty jako mniej lub bardziej wierną reprezentację postaw i losów młodzieży żydowskiej w Polsce, nie tylko ze względu na stosunkowo niewielką liczbę autobiografii w porównaniu z ogółem społeczności żydowskiej. Nie stanowią one losowo wybranej próbki, lecz powstały z własnej inicjatywy autorów, w odpowiedzi na apel Instytutu, nieraz w nadziei na otrzymanie nagrody obiecanej przez organizatorów. Przypuszczać można, że autorzy należeli w swoich środowiskach na ogół do osób bardziej aktywnych, zainteresowanych otoczeniem i problemami społecznymi, chętnie czytających książki. Nie zmienia to jednak znaczenia tych dokumentów dla badaczy, którzy potrafią krytycznie ocenić ich wartość jako źródła historycznego. Zawierają one także niektóre informacje szczegółowe niemal niemożliwe do znalezienia w źródłach innego pochodzenia. Dotyczy to np. stosunku policji do Żydów, w tym przekupstwa. Jeśli nawet wyciągać z tych relacji wnioski, że wszyscy policjanci chętnie brali łapówki, to przecież świadczą one przynajmniej o tym, że wśród Żydów istniało przekonanie o pospolitości korupcji w polskiej policji. Zwraca uwagę kronika wydarzeń w Płocku w 1920 r. („Ostatnie pokolenie”, s. 127–146), zawierająca opis grabieży i gwałtów dokonywanych zarówno przez oddziały bolszewickie, jak i polskie oraz przez okolicznych mieszkańców i rozstrzelania rabina na mocy wyroku polskiego sądu polowego (o sprawie tej pisał we wspomnieniach także poseł na Sejm i działacz syjonistyczny Apolinary H a r t g l a s). Atmosferę życia w uboższej stopniowo rodzinie chasyda cadyka z Góry Kalwarii przedstawiają wspomnienia („Ostatnie pokolenie”, s. 165–186; „Awakening Lives”, s. 321–343) religijnej dziewczyny, która dążyła do wiedzy i stopniowo wyzwalała się z presji otoczenia. Niemal w każdej autobiografii przewijają się wątki dotyczące stosunków polsko-żydowskich, ujawniające narastający sprzeciw młodzieży żydowskiej wobec pogardliwego stosunku sporej części otoczenia polskiego, dążenie do zrealizowania w praktyce zasad równości prawnej gwarantowanej przez konstytucję.

Wydanie amerykańskie poprzedza obszerna przedmowa, która przedstawia najważniejsze wiadomości o JIWO, omawia organizację i naukowe cele konkursów na autobiografię, atmosferę intelektualną lat międzywojennych w Polsce i sytuację Żydów. Przedmowa do edycji polskiej jest krótsza i koncentruje się na organizacji i rezultatach konkursów, natomiast każdą autobiografię poprzedza wstęp z najważniejszymi informacjami o autorze (autorce) i charakteryzujący formę literacką tekstu. W paru przypadkach udało się odnaleźć autorów, którzy przeżyli wojnę lub ich krewnych, co pozwoliło wzbogacić te informacje, a czasem uzyskać zgodę na opublikowanie nazwisk skrytych za pseudonimami.

Obydwie edycje zaopatrzone w obszerny i starannie opracowany aparat pomocniczy, wyjaśniający fakty wzmiankowane w tekście, słowa i pojęcia niezrozumiałe dla większości czytelników (zdarzają się jednak nieliczne omyłki wydawców), a w edycji polskiej także przekład wtrąconych w tekst pisany po polsku słów i zdań hebrajskich lub jidysz, zachowanych zgodnie z oryginałami. Edycja amerykańska zawiera także zwięzłą chronologię wydarzeń w latach 1914–1939 i mapkę międzywojennej Polski. W edycji polskiej natomiast znajduje się obszerny załącznik z fotografiami ze zbiorów YIVO, związanymi z autobiografiami.

Jerzy Tomaszewski
Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej
w Kutnie

J. N ě m e č e k, *Od Spojenectví K Roztržce. Vztahy Československé a Polské exilové reprezentace 1939–1945*, Vydavnictvi „Academia”, Praha 2003, s. 373*.

W prestiżowym czeskim wydawnictwie ukazała się pod koniec 2003 r. monografia poświęcona czechosłowacko-polskim stosunkom politycznym podczas drugiej wojny światowej. Chodzi o rozprawę habilitacyjną (właś-

* Skrócona wersja tej recenzji ukaże się w najbliższym numerze „Studiów Historycznych”.

ciwego polskiego odpowiednika jednak brak), której autorem jest pracownik Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej (od 2002 r. kierownik Zakładu Historii Czech XX w.) o znaczącym już dorobku naukowym. Dotychczasowe badania Jana Němceka skoncentrowane na okresie drugiej wojny światowej — poruszające dla przykładu problematykę czechosłowackiej akcji wyzwoleńczej w Polsce, Francji i Wielkiej Brytanii, zagadnienie nawiązania czechosłowacko-polskich kontaktów politycznych na emigracji oraz kwestię kształtowania się stosunków czechosłowacko-sowieckich¹ — stanowiły bardzo dobrą podstawę do podjęcia próby syntetycznego ujęcia problemu stosunków pomiędzy przedstawicielami Czechosłowacji i Polski, przebywającymi w latach 1939–1945 na uchodźstwie.

Według słów autora przyjęte w pracy cezurę wyznaczają okres „od października 1939, kiedy po klęsce Polski i po internowaniu polskiego rządu Felicjana Sławoja Składkowskiego oraz prezydenta Ignacego Mościckiego w Rumunii powstał w Paryżu nowy polski rząd premiera Władysława Sikorskiego, a także Czechosłowacki Komitet Narodowy jako najwyższy organ czechosłowackiej emigracji politycznej pod przewodnictwem Edvarda Beneša, aż po całkowity rozdzźwięk między obydwojma rządami emigracyjnymi po tym, jak rząd czechosłowacki uznał 30 stycznia 1945 roku warszawski rząd tymczasowy, co oznaczało ostateczny koniec w staraniach o zbliżenie pomiędzy rządami emigracyjnymi Czechosłowacji i Polski” (s. 347).

Aczkolwiek został wydany niejeden zbiór dokumentów oraz istnieje już ogromna literatura przedmiotu, zarówno na temat Polski, jak i Czechosłowacji (z uwzględnieniem kwestii wzajemnych stosunków czesko-słowackich) w czasie drugiej wojny światowej, a nawet powstało niemało prac podejmujących zagadnienie polsko-czechosłowackiej współpracy w tym okresie — dotyczącej głównie planów obu rządów utworzenia po wojnie ścisłego związku państw (polsko-czechosłowackiej konfederacji)² — jak zauważył sam autor w uwagach dotyczących wykorzystanych źródeł i literatury: „dotąd nie zostało opublikowane żadne całościowe opracowanie na temat czechosłowacko-polskich stosunków podczas wojny” (s. 306). Chodzi zatem o pierwsze w dotychczasowej historiografii przedstawienie tej problematyki w tak szerokim zakresie. Już chociażby z tego względu prezentowana praca zasługuje na uwagę.

Omawiana monografia została oparta na niezwykle szerokiej bazie źródłowej. Autor przeprowadził kwerendę w ośmiu archiwach w Pradze: Archiv Akademie věd ČR (AAV), Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), Archiv ministerstva vnitra (AMV), Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Archiv Národního muzea (ANM), Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Státní ústřední archiv (SÚA), Vojenský historický archiv (VHA), dwu w Warszawie: AAN oraz Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) oraz Londynie: Public Record Office (PRO) — obecnie już National Archives, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego (IPMS), jednym w Bratysławie: Slovenský národný archív (SNA), Moskwie: Archiw Wniesznej Politiki (AWP), Paryżu (Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) i Waszyngtonie (National Archives and Records Administration (NARA), a ponadto w kilku bibliotekach i instytucjach — szczególnie w Stanach Zjednoczonych i Anglii.

¹ Zob. np. J. Němček, *Československý odboj v Polsku 1939*, Praha 1995, praca doktorska złożona w Instytucie Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej (HÚ AV ČR); idem, *Armádní generál Lev Prchala a čs. odboj v Polsku*, „Historie a vojenství”, 1994, č. 3, s. 107–132; idem, *Vzepřít se nebo podrobiť? K problémům československého armádního odboje*, [w:] *Došwiadcznia trzech generacji Polaków, Czechów i Słowaków*, red. M. Pułaski, J. Valenta, Wrocław 1998, s. 179–192; idem, *Edvard Beneš a Władysław Sikorski: spojrzanie ze strony czeskiej*, „Dzieje Najnowsze”, 2000, nr 3, s. 119–134; idem, *Edvard Beneš a Sovětský svaz 1939–1945*, „Slovanský přehled”, 2001, č. 3, s. 313–343; idem, *Československo-polské vztahy na počátku 2. světové války: složitá cesta k jednání o konfederaci*, „Český časopis historický”, 2002, č. 2, s. 335–378. Němček jest także współwydawcą zbiorów dokumentów bezpośrednio dotyczących omawianej problematyki. Wymienić należy przede wszystkim *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*, wyd. J. Němček, H. Nováčeková, I. Št'ovíček, M. Tejchman, t. I–II, Praha 1998–1999 (dalej ČSVDJ/I–II).

² Dotychczas zostały poświęcone temu zagadnieniu trzy monografie: P. Wandycz, *Czechoslovak-Polish Confederation and the Great Powers 1940–1943*, Bloomington 1956; T. Kisielewski, *Federacja środkowo-europejska: pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991; R. Žáček, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939–1943*, Opava 2002 (tam również znajduje się obszerny wykaz literatury przedmiotu). Vide też opublikowane dokumenty: S. Stanisławska, *Korespondencja w sprawie konfederacji polsko-czechosłowackiej*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych”, 1963, t. 4, s. 249–318; *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of the Confederation and Alliance 1939–1944. Czechoslovak Diplomatic Documents*, (dalej: CPN) wyd. I. Št'ovíček, J. Valenta, Prague 1995.

Nie pomniejszając znaczenia odpowiednich zespołów znajdujących się w powyższych zbiorach archiwalnych, za szczególną zasługę autora należy uznać poszerzenie dotychczasowego stanu wiedzy na temat poruszanej problematyki poprzez wyzyskanie bogatych materiałów źródłowych (kilkaset kartonów) w kalifornijskim Hoover Institution Library and Archives w Stanfordzie³. Dotychczasowe badania nad dziejami stosunków polsko-czechosłowackich w czasie drugiej wojny światowej właściwie nie objęły bowiem tych ważnych zbiorów, ograniczając się na ogół do uwzględniania opublikowanych dokumentów czechosłowackich oraz niepublikowanych polskich z IPMS (s. 300, 355, 365).

Całość rozpoczyna część nazwana „Na wstępie” (*úvodem*). Jej tematem są ogólnie rzecz biorąc stosunki polsko-czechosłowackie w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybuch drugiej wojny światowej (1938–1939). Na tle ówczesnej sytuacji politycznej, począwszy od kryzysu monachijskiego, została szerzej zarysowana problematyka czechosłowackich placówek dyplomatycznych oraz czechosłowackiej emigracji politycznej w Polsce po 15 marca 1939. W związku z tym przedstawiono bliżej działalność i postawę ostatniego przedwojennego czechosłowackiego posła w Warszawie Juraja Slávika oraz czołowego przedstawiciela czechosłowackiej akcji wyzwoleniczej w Polsce, dowódcy Legionu Czechosłowackiego (względnie czeskiego i słowackiego) oraz polonofila generała Lva Prchali. Němeček podkreślił, że czechosłowacka jednostka wojskowa pomimo znikomej liczebności i niepełnego uzbrojenia była jedyną, która wzięła udział w kampanii wrześniowej przy boku armii polskiej (s. 30).

Rozdział pierwszy nosi tytuł „Od Czechosłowackiego Komitetu Narodowego w Paryżu do uznania czechosłowackiego rządu tymczasowego w Londynie (październik 1939 — lipiec 1940)”. Wbrew tytułowi, treść nie mówi wyłącznie o problematyce czechosłowackiej akcji wyzwoleniczej i jej stosunku do władz polskich na uchodźstwie. Autor dokonuje również analizy wewnętrznych stosunków wśród polskiej emigracji. Pod względem chronologicznym można mówić o okresie, w którym po obu stronach wyciągano wnioski z upadku Czechosłowacji i klęski militarnej Polski. Refleksje te prowadziły m.in. do podjęcia idei wspólnego związku. Zarazem już od pierwszych nieoficjalnych kontaktów uwidoczniły się różnice interesów politycznych, a także nierówność w pozycji międzynarodowej na korzyść strony polskiej. Autor pokazuje, jak trudna droga prowadziła do utworzenia tymczasowego rządu czechosłowackiego i jego uznania przez rząd brytyjski (21 lipca 1940), a następnie polski⁴ (s. 69). Stwierdza, że ten ostatni fakt oznaczał zasadniczą zmianę w stosunkach czechosłowacko-polskich, które osiągnęły najwyższy poziom od 1919 r. (s. 78), czyli innymi słowy były najlepsze w całej dotychczasowej historii kontaktów dwustronnych.

Kolejne ważne wydarzenia we wzajemnych relacjach znalazły odzwierciedlenie w nazwie drugiego rozdziału — „Przygotowanie czechosłowacko-polskich planów konfederacyjnych. Od deklaracji do przystąpienia Związku Sowieckiego do wojny (sierpień 1940–czerwiec 1941)”. W wymienionym okresie doszło do szeregu rozmów czołowych przedstawicieli obu stron oraz do nawiązania korespondencji pomiędzy prezydentem Benešem i premierem Sikorskim. Wynikiem było zacieśnienie współpracy na arenie międzynarodowej, które znalazło symboliczny wyraz w znanej deklaracji z 11 listopada 1940 r. Następnie kontynuowano rozmowy na temat utworzenia przyszłego związku oraz bieżącej współpracy dyplomatycznej i wojskowej⁵. W tym celu powstały również dwustronne komisje, względnie komitety (s. 107–109). Warto w tym miejscu nadmienić, że szybką orientację

³ W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997; J. Němeček, *Bohemika k 1. polovině 20. století v Hoover Institution Archives ve Stanfordu*, „Slovanský přehled”, 1997, č. 3, s. 335–339; J. Kukulík, J. Němeček, *České a československé dokumenty v Archivu Hooverova institutu*, „Soudobé dějiny”, 1998, č. 1, s. 95–116.

⁴ Wśród autorów nie ma zgody w kwestii daty polskiego uznania. Vide: *Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.)*, red. G. Labuda, t. V, 1939–1945, red. W. Michowicz, Warszawa 1999, s. 196; cf. H. Batowski, *Polska dyplomacja na obczyźnie 1939–1941*, Kraków 1991, s. 281–282. Němeček przyjmuje daty 5 sierpnia 1940 (list ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego do sekretarza stanu Huberta Ripki) i 10 sierpnia 1940 (odpowiedź Ripki). Odmienne spojrzenie na początkowy okres polsko-czechosłowackich kontaktów na emigracji przedstawił ostatnio M. K. Kamiński, *Polityka Edvarda Beneša i jego ekipy wobec rządu polskiego na uchodźstwie gen. Władysława Sikorskiego (październik 1939 r. — czerwiec 1940 r.)*, „Dzieje Najnowsze”, 2003, nr 3, s. 27–52.

⁵ Pozostająca dotąd poniekąd na marginesie zainteresowań badaczy kwestia współpracy wojskowej jest tematem pracy doktorskiej, a niebawem prawdopodobnie również obszernej i wnikliwej monografii młodego historyka z Uniwersytetu Śląskiego w Opawie (SU). Zob. J. Friedl, *Vztahy mezi československou a polskou armádou (Polskie Siły Zbrojne) v letech 1939–1945*, Opava 2004. Promotorem był rektor SU, prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc., a recenzentami prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. i PhDr. Jan Němeček, DrSc.

w ich składzie osobowym umożliwia zamieszczony w książce aneks (s. 303–305). Němeček nadmienia, że z biegiem czasu dochodziło do zmian personalnych, niemniej jednak pewne różnice widać już wyraźnie porównując ten spis z dwoma dodatkami protokołu z drugiego posiedzenia Czechosłowacko-Polskiego Komitetu Koordynacyjnego z dnia 12 lutego 1941⁶. Sądzę, że poza dyskusją jest stwierdzenie, iż napaść Niemiec na ZSRR oznaczała przełom nie tylko w przebiegu wojny, ale do pewnego stopnia również w stosunkach czechosłowacko-polskich (s. 128, 347, 359).

Rozdział trzeci zatytułowano „Opracowanie czechosłowacko-polskich planów konfederacyjnych. Od napaści Związku Sowieckiego do sowieckiego weta (lipiec 1941–sierpień 1942)”. Niezamierzone wkroczenie ZSRR do działań wojennych przeciwko III Rzeszy wzmocniło pozycję strony czechosłowackiej, która w odróżnieniu od strony polskiej nie miała trudności w nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z nowym „naturalnym” sojusznikiem Wielkiej Brytanii. Pertraktacje nad utworzeniem po wojnie polsko-czechosłowackiej konfederacji toczyły się nadal, ale rosnący stopniowo sprzeciw ZSRR wobec tych planów zadecydował ostatecznie o nich niepowodzeniu. W ten sposób zagadnienie to ujmuje zdecydowana większość autorów. Różnice poglądów ujawniają się w innym rozkładaniu akcentów i dotyczą głównie oceny polityki czechosłowackiej, polskiej, brytyjskiej, sowieckiej, amerykańskiej czy francuskiej. Na przykład Němeček dowodzi, że Benešowi nadal zależało na bliskiej czechosłowacko-polskiej współpracy, opartej jednak na dobrych stosunkach polsko-sowieckich (s. 146, 159–160, 297, 352–353). Rozpoczęta pod koniec stycznia 1942 r. (czyli już po ogłoszeniu deklaracji o przyszłej unii bałkańskiej i konfederacji środkowoeuropejskiej) ofensywa dyplomacji sowieckiej wobec władz czechosłowackich (s. 162–163, 172) została w końcu uwieńczona sukcesem, który oznaczał odstąpienie strony czechosłowackiej od planów konfederacji z Polską (s. 181–182).

Czwarty rozdział pt. „Droga do układu trójstronnego czechosłowacko-polsko-sowieckiego. Od sowieckiego weta do rozkładu polsko-sowieckich stosunków (wrzesień 1942–czerwiec 1943)” śledzi stopniowe pogarszanie się stosunków czechosłowacko-polskich. Powodem był wzrost znaczenia ZSRR na arenie międzynarodowej, sprzeciw władz sowieckich wobec jakiegokolwiek organizowania Europy Środkowowschodniej bez ich udziału oraz zerwanie stosunków dyplomatycznych z rządem polskim, do czego posłużyła zbrodnia katyńska. Na ochładzanie relacji czechosłowacko-polskich zaczął też coraz bardziej wpływać spór terytorialny o Zaolzie. Kwestia ta była co prawda obecna już od początku wzajemnych pertraktacji, ale dopiero w tym czasie wystąpiła z całą mocą. Podłoże tych wydarzeń należy widzieć również w osiągnięciu przez przedstawicieli Czechosłowacji jednego z głównych celów, którym było anulowanie układu monachijskiego (s. 184–186). Wyraźny już rozdźwięk znalazł odbicie w rezolucji czechosłowackiej Rady Państwowej (19 maja 1943) oraz w reakcji na tę rezolucję kierownika polskiej dyplomacji Edwarda Raczyńskiego na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 25 maja 1943 (s. 217–222). W przeciwieństwie do polityków, żołnierze nieco inaczej postrzegali rzeczywistość (zwłaszcza wspólne zagrożenie ze strony Niemiec), co skłaniało ich do bliskiej współpracy. Nie było zatem kwestią przypadku, że najdłużej ze wszystkich dwustronnych komisji czechosłowacko-polskich funkcjonowała komisja wojskowa (s. 207). Dwaj jej członkowie zginęli razem z premierem i naczelnym wodzem gen. Sikorskim w katastrofie gibraltarskiej⁷.

„Ochładzanie i stopniowy rozpad wzajemnych stosunków. Od sowiecko-polskiego rozdźwięku do utworzenia „Komitetu Lubelskiego” (czerwiec 1943–lipiec 1944)” to tytuł piątego rozdziału. Autor przedstawia w nim stopniowe odsuwanie się strony czechosłowackiej od polskiego partnera na skutek impasu w stosunkach polsko-sowieckich. Po uprzednim załamaniu się koncepcji trójstronnego układu czechosłowacko-polsko-radzieckiego (wspólnym mianownikiem miało być ostateczne uniemożliwienie *Drang nach Osten* poprzez utworzenie bloku państw słowiańskich), realnym celem polityki zagranicznej prezydenta Beneša stał się układ dwustronny ze Związkiem Sowieckim. Pokonując pierwotne opory ze strony brytyjskiej, udało mu się doprowadzić do podpisania czechosłowacko-radzieckiego układu o przyjaźni, wzajemnej pomocy i współpracy powojennej (12 grudnia 1943). W czasie ówczesnej wizyty w Moskwie Beneš wystąpił też w roli pośrednika w sporze pol-

⁶ CPN, s. 96–98. Zob. też „Dziennik Polski” z 22 marca 1941; „Čechoslovák”, nr 13 z 28 marca 1941, Londyn 1941 (komisja współpracy kulturalnej).

⁷ Byli to: szef sztabu naczelnego wodza gen. Tadeusz Klimecki i płk dypl. Andrzej Marecki. Zob. J. Friedl, *Činnost smíšené československo-polské komise a problém československo-německých hranic ve Slezsku za 2. světové války*, „Slezský sborník”, 2002, č. 3, s. 196, 201, 207.

sko-sowieckim. Sądzę, że jego rozmowa ze Stalinem dotycząca również polskiego rządu słusznie budzi dyskusje, jak o tym świadczą wypowiedzi autora omawianej monografii (s. 246–247). Nemeček uważa, że z zapisu całej rozmowy⁸ wynika usiłowanie Beneša, aby wobec władz sowieckich przedstawić premiera Mikołajczyka w jak najlepszym świetle, jako człowieka zdolnego również na terytorium Polski utworzyć rząd całego narodu polskiego. Abstrahując od tego stwierdzenia, w moim przekonaniu prezydent Czechosłowacji przewidując w dużym stopniu dalszy rozwój wypadków na arenie międzynarodowej (m.in. ustępliwość Wielkiej Brytanii wobec żądań ZSRR w sprawie wschodniej granicy Polski), chciał uzyskać jak najlepszą pozycję dla własnego kraju i dlatego stał po stronie sowieckiej. Z tego samego powodu chciał zachować dla odbudowanego państwa czechosłowackiego rolę pośrednika między Wschodem i Zachodem. Polityka wielkich mocarstw zaczęła jednak zmierzać w innym kierunku, zwłaszcza odkąd Londyn zaczął tracić na znaczeniu na rzecz Waszyngtonu i Moskwy.

Ostatni rozdział nosi również wymowny tytuł: „Związek Sowiecki przeciw sojuszowi czechosłowackiego i polskiego rządu emigracyjnego. Od powstania »Komitetu Lubelskiego« do uznania polskiego Rządu Tymczasowego (lipiec 1944–styczeń 1945)”. Przyjęte cezury stanowią uznanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego przez ZSRR oraz zerwanie przez rząd czechosłowacki stosunków dyplomatycznych z rządem polskim w Londynie na skutek uznania powstałego z PKWN Rządu Tymczasowego. Wraz z postępującą ofensywą Armii Czerwonej polityka Kremla odgrywała coraz bardziej decydującą rolę w całokształcie stosunków czechosłowacko-polskich. Autor dokonuje porównania stosunku Stalina do dwu niemal jednoczesnych zrywów narodowych, czyli do powstania warszawskiego i słowackiego powstania narodowego. Pomimo wielu różnic na niekorzyść Polaków wynik był ten sam, gdyż w pojmowaniu kierownictwa sowieckiego wyzwolenie nie było wyzwoleniem, o ile nie było dziełem Armii Czerwonej (s. 270). Również sposób, w jaki ZSRR przejmował kontrolę nad Rusią Zakarpacką (jak wiadomo, przed konferencją monachijską część składowa Czechosłowacji) zaczął budzić uzasadniony niepokój prezydenta Beneša i jego współpracowników. Był bowiem sprzeczny z zawartymi wcześniej czechosłowacko-sowieckimi układami (s. 277–278). Dobre stosunki ze Związkiem Sowieckim były jednak kluczowe dla realizacji podstawowych celów politycznych Czechosłowacji, jak przywrócenie przedmonachijskich granic z Niemcami, Węgrami oraz Polską (liczono się jedynie z utratą Rusi Zakarpackiej — wyłącznie na rzecz ZSRR), a także wysiedlenie (transfer) większości Niemców sudeckich⁹ i Węgrów (s. 279). Przedstawiciele Polski znaleźli się w jeszcze o wiele trudniejszym położeniu, które symbolizował z jednej strony tracący poparcie sojuszników rząd narodowego protestu oraz z drugiej strony były premier Mikołajczyk, usiłujący porozumieć się ze Stalinem w celu możliwości dalszego wpływania na bieg wydarzeń w Kraju (ratowania go przed sowietyzacją). Pod koniec stycznia 1945 r. rząd czechosłowacki ugiął się pod presją dyplomacji sowieckiej¹⁰ i nawiązał stosunki dyplomatyczne z Rządem Tymczasowym w Warszawie (s. 286). Oznaczało to faktyczny kres oficjalnych stosunków pomiędzy przebywającymi na obczyźnie przedstawicielami Polski i Czechosłowacji.

Epilog stanowią zakończenie działalności czechosłowackiego rządu i Rady Państwowej w Londynie (luty 1945 r.), rozmowy w Moskwie na temat nowego rządu i jego powołanie w Koszycach (4 kwietnia 1945 r.), oraz trwanie rządu polskiego w Londynie, z którym jednak nieco później zerwały stosunki dyplomatyczne sojusznicze rządy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, gdyż 5 lipca 1945 uznały one Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie (s. 294). Trafnie i lakonicznie ujął to zagadnienie cytowany przez Autora Johann Wolfgang B r ü g e l, stwierdzając, że: „Mikołajczyk jechał do Moskwy i do Warszawy, Beneš do Moskwy i do Pragi” (s. 298). Dalszy rozwój wydarzeń pokazał, że wybór tej drogi nie uchronił na dłuższą metę ani Czechosłowacji, ani Polski przed włączeniem w sferę wpływów ZSRR, o czym zdecydowała również polityka pozostałych dwu wielkich mocarstw.

Patrząc całościowo na prezentowaną pracę, nie można pominąć jednego z istotnych celów badawczych jej autora. Tym celem była próba kompleksowego przedstawienia wspierania „opozycji antybenešowskiej” (*protibe-*

⁸ ČSVDJ/II, dok. 58, Záznam J. Smutného o rozhovoru E. Beneša s J. V. Stalinem 12. prosince 1943 r., s. 121–128.

⁹ Zob. P. M. M a j e w s k i, *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*, Warszawa 2001, s. 308.

¹⁰ Wbrew własnemu rządowi i prezydentowi, a w myśl polityki sowieckiej, postępował nie po raz pierwszy długoletni czechosłowacki ambasador w ZSRR Zdeněk Fierlinger. Próba jego odwołania — w związku z telegramem do PKWN z 10 sierpnia 1944 — nastąpiła najprawdopodobniej zbyt późno i dlatego się nie powiodła (s. 260–264). Nemeček stwierdza, że prezydent Beneš popełnił w tym przypadku błąd, który znalazł odzwierciedlenie chociażby w rozwiązywaniu kwestii Rusi Zakarpackiej (s. 128, 264).

nešovská opozice), zarówno czeskiej, jak i słowackiej przez stronę polską (s. 301)¹¹. Ze względu na wagę polityczną, szczególnie znaczenie posiadały — zwłaszcza w początkowym okresie wojny — kontakty ze Słowakami, opowiadającymi się na przyszłość za autonomią Słowacji w ramach jednego państwa Czecho–Słowackiego. Natomiast dualistyczny charakter odbudowanego państwa zdecydowanie odrzucali skupieni wokół Beneša zwolennicy czechosłowakizmu. Po klęsce Francji Benešovi udało się właściwie wyeliminować zarówno wpływy czechosłowackiego posła w Paryżu Štefana Osuský'ego, jak również stojącego na czele Słowackiej Rady Narodowej, a potem Czecho–Słowackiej Rady Narodowej¹² byłego premiera Milana Hodży. Po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z tymczasowym rządem czechosłowackim kontakty z opozycją zostały przez premiera Sikorskiego ograniczone, aczkolwiek nie ustały one całkowicie (np. s. 118–120).

Chociaż kwestii posługiwania się „słowacką kartą” w pertraktacjach z Benešem poświęcono już wcześniej uwagę, jednak dopiero praca Němečka czyni to w sposób szczegółowy, i to na podstawie szeregu dotąd niewykorzystywanych źródeł. Przynosi ponadto czechosłowacki punkt widzenia na ten problem, co pozwala lepiej zrozumieć poglądy, postawę i podejmowane kroki ówczesnych czechosłowackich elit politycznych na emigracji. Wspieraniu opozycji — szczególnie widocznym ze strony ministra, a później ambasadora w ZSRR Stanisława Kota (s. 74–75) — przeciwstawia autor postępowanie rządu czechosłowackiego, który nie wykorzystywał rozbieżności w środowisku emigracji polskiej (s. 301). Nasuwa się jednak pytanie, czy w ogóle istniała realna podstawa do prowadzenia takiej polityki ze strony czechosłowackiej, względnie czy byłaby ona zgodna z czechosłowacką racją stanu. Sądzę, że raczej nie. Zgadzam się bowiem z innym stwierdzeniem Němečka, mówiącym o tym, że „oba rządy, zarówno polski, jak i czechosłowacki, twardo broniły interesów swoich państw i ani jeden nie ustąpił w ważnej dla siebie sprawie czy to chodziło o restytucję granic sprzed Monachium (zatem włącznie z Zaolziem) w przypadku Czechosłowacji, czy przywrócenie granic sprzed 1 września 1939 r. (zatem również włącznie z Zaolziem) w przypadku Polski. W forsowaniu własnych postulatów stosowały oba rządy podobne metody. Co prawda rzadko które porównanie jest rzeczywiście adekwatne, niemniej jednak pozwala często lepiej zrozumieć postępowanie innych. Němeček nie stroni od tego typu prezentacji niejednego zagadnienia czechosłowacko–polskich stosunków omawianego okresu, posługując się również częstokroć metodą komparatystyczną. Pod tym względem prezentowana praca (szczególnie zaś jej niektóre wnioski końcowe) zdaje się być nawet bardziej skierowana do czytelnika polskiego, aniżeli czeskiego. Całość dopełnia — dobranych w przemyślany sposób — 20 zdjęć (łącznie z okładką).

Zakres wykorzystanej przez autora literatury oraz materiałów źródłowych zasługuje bez wątpienia na uznanie. Moim zdaniem zostały wzięte pod uwagę wszystkie zasadnicze dla danego tematu prace. Brakowało mi jedynie uwzględnienia opracowań Stefani S t a n i s ł a w s k i e j, Włodzimierza T. K o w a l s k i e g o i Mariana K u k i e l a oraz opublikowanych wspomnień polskiego ambasadora w Stanach Zjednoczonych Jana C i e c h a n o w s k i e g o (pod wiele mówiącym tytułem „Defeat in victory”). Przyjęte ramy chronologiczne poszczególnych rozdziałów znajdują, jak sądzę, uzasadnienie w opisywanych wydarzeniach historycznych. Można jedynie zastanawiać się nad tym, czy nie warto by w następnym wydaniu poszerzyć pracę o wstępny rozdział poświęcony czechosłowacko–polskim stosunkom w całym okresie międzywojennym. Natomiast pewne drobne zastrzeżenia można mieć pod adresem korekty — chodzi o słownictwo w języku polskim¹³. Jest to jednak szerszy problem dotyczący większości prac historycznych zarówno polskich, jak i czeskich, które nie przykładają należytej uwagi do

¹¹ Taki zasadniczy podział i nazewnictwo przyjmuje autor. Cf. J. K u k l í k, J. N ě m e č e k, *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*, Praha 2004.

¹² *Od rozpadu Česko–Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940 (16. březen 1939–15. červen 1940)*, wyd. J. N ě m e č e k, J. K u k l í k, H. N o v á č k o v á, I. Š t ' o v í č e k, Praha 2002, dok. 201, Telegrafická instrukce předsedy ČSNV E. Beneše vyslanectví ČSR v USA, týkající se vzniku a činnosti Slovenské a Česko–Slovenské národní rady, 20. února 1940, 20.45, s. 393–394; Zob. też J. N ě m e č e k, *Slovenská národní rada 1939. Dokumenty*, „Soudobé dějiny”, 1996, č. 1, s. 123–129; J. K u k l í k, J. N ě m e č e k, *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*, Praha 1999.

¹³ Przykładowo: Socialistyczna (s. 72); Poselstwo (s. 142, 158); Śląska (s. 221); Britanii (s. 236); światowej (s. 294); Prezidium (s. 335); Historyczny, práce (s. 342); sześćty (s. 348). Prawdopodobnie wyjątek stanowi niejednolita pisownia imion — Aleksandr Zawisza i Alexandr Zawisza (s. 69, 379) oraz błędne tłumaczenie — *The Polish Hearth* („Ognisko Polskie”) jako *Polské srdce* zamiast *Polská beseda* (s. 88).

pisowni północnego, względnie południowego sąsiada (w odróżnieniu np. od zasad ortografii w języku angielskim czy niemieckim).

Nie ulega wątpliwości, że w przypadku recenzowanej monografii mamy do czynienia z ważkim głosem w międzynarodowej dyskusji historyków na temat różnorodnych aspektów polsko-czechosłowackich stosunków politycznych podczas drugiej wojny światowej. Dodajmy, że autor dostrzega możliwość stawiania w przyszłości całkiem nowych pytań badawczych, a także szukania na nie odpowiedzi na podstawie bogatego materiału źródłowego (s. 300, 355, 365).

Na zakończenie niniejszej próby przybliżenia omawianej monografii, warto wspomnieć o tym, że przyniosła ona jej autorowi nie tylko uznanie w kraju, ale również za granicą. W dniu 13 grudnia 2003 Jan Němeček otrzymał z rąk rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, prof. Franciszka Ziejki, Nagrodę Główną w Konkursie im. Wacława Felczaka i Henryka Wereszyckiego¹⁴.

*Roman Baron
Akademia Nauk Republiki Czeskiej
Oddział w Brnie
Instytut Historii*

Stefan Mę k a r s k i, *Zapiski z Rothessay 1940–1942*, oprac. Arkadiusz A d a m c z y k, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie oraz Biblioteka Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego, Londyn–Piotrków Trybunalski 2003, s. 529.

W miejscowości Rothessay, na niewielkiej wyspie Bute u zachodnich wybrzeży Szkocji, krąg ludzi związanych z rządem gen. Sikorskiego zorganizował w 1940 r. obóz odosobnienia dla swych przeciwników politycznych. Jednym z jego przymusowych mieszkańców był Stefan Mę k a r s k i, którego dziennik z systematycznymi zapiskami od momentu założenia obozu do chwili jego likwidacji stanowi źródło unikatowe. Tekst został opracowany przez Arkadiusza A d a m c z y k a, historyka z Akademii Świętokrzyskiej, posiadającego bogaty dorobek w zakresie biografistyki i edytorstwa. Podstawą publikacji był maszynopis dziennika ze zbiorów Biblioteki Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego w Londynie. Adamczyk porównał maszynopis z rękopisem zdeponowanym w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie i przygotował tekst po dokonaniu niezbędnych skrótów obejmujących sprawy osobiste oraz fragmenty dotyczące rodzinnego Lwowa i znane z publikacji Stefana Mękarskiego.

Zgodnie z zasadami przyjętymi przy tego typu publikacjach, Adamczyk poprzedził tekst źródłowy „Wstępem”, w którym naszkicował biografię autora dziennika. W tym miejscu warto wspomnieć, że Stefan Mękarski (1895–1985) był filozofem i polonistą, redaktorem endeckiego lwowskiego „Słowa” (1918–1934), posłem na sejm z ramienia BBWR (1930–1935), przez cały okres międzywojenny bibliotekarzem i kustoszem Biblioteki Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Ze szkicu biograficznego wynika, że Mękarski był osobą niezwykle aktywną i ideową. Po 1945 r. pozostał na emigracji, działał w pilsudczykowskiej Lidze Niepodległości Polski, przez długie lata był członkiem Rady Narodowej oraz po rozłamie w łonie emigracji w 1954 r. członkiem Tymczasowej Rady Jedności Narodowej.

Mękarski zaczyna swe zapiski 28 czerwca 1940, tuż po ewakuacji z Francji. Staje się wówczas „chłodnym i beznamiętnym obserwatorem z boku” (s. 21). Do Rothessay przybywa 4 września, w miarę upływu czasu coraz bardziej dokucza mu bezczynność z dala od głównych ośrodków życia politycznego na emigracji i aktywnej działalności społecznej i publicystycznej. Prowadzenie dziennika jest zapewne lekarstwem na brak zajęcia. To już nie

¹⁴ J. V a l e n t a, *Prestižní mezinárodní cena pro českého historika*, „Akademický bulletin”, 2004, č. 2, s. 20.